

KUNXOJA ASARLARI TILIDA URF-ODAT VA AN'ANALARGA BOG'LIQ SO'ZLAR

Kadirniazova Biybijamal

Qoraqalpoq davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10212212>

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq mumtoz shoiri Kunxoja asarlaridagi urf-odat va an'analarga aloqador so'zlar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: etnolingvistika, leksik birlik, oziq-ovqat atamaları.

Etnolingvistik tadqiqotlarda xalqning tarixiy bosib o'tgan yo'llarining izlari, ya'ni og'zaki adabiyoti, dunyoqarashi, urf-odatları, o'sha xalqning boshqa xalqlar bilan munosabati va boshqalar aks etadi. Bir so'z bilan aytganda, etnolingvistika - umumma'naviy madaniyatning asosi. Haqiqatan ham, uni o'rganish faqat tilshunoslik uchun emas, balki umuman ijtimoiy fanlar uchun nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega.

Kunxoja she'rlari tilida ham bunday leksik birliklar ancha miqdorni tashkil qiladi hamda ular tarkibida urf-odat, an'analarga bog'liq quyidagi atamalar uchraydi:

Jasínnan jetilip dúnyağa shıǵıp,

Asiq oynap, oʻyin toplarin jıyıp (21).

Yuqoridagi misolda *asiq* (oshiq) o'yini qoraqalpoq xalqining qadim davrlardan kelayotgan bolalar o'ynining bir turi. *Asiq* (oshiq) – qo'y, echki hamda shu kabi jonli-jonivorlarning orqa oyoqlari tizzasidagi suyagi bo'lib, go'shti yeyilgan va oshqi suyagi olinib, bu bilan bolalar o'ynaydigan bo'lgan [1]. Xalq tilida, ayniqsa, dostonlar tilida uchraydigan to'y-tomosh nomlarining biri – *ilaq* (uloq) o'yini. Shoir asarlari tilida *ko'kmar* (*kókmar*) tarzida ham qo'llanilgan. Masalan:

Tarlıqtı heshbir oylamas,

Ilaq shawıp, toydan qalmas (20),

Ilaq taslaydı qızlarǵa,

Kewli ósip bay balası (21),

Kókmar shabıldı toy boldı (128).

Shoir bunday etnografik birliklarni o'z asarlarida keltirish orqali qoraqalpoq xalqining boy an'analarni, ularning nomlarini ko'rsatib berganligini ko'rishimiz mumkin.

Oziq-ovqat, taom atamaları

Turkiy tillari orasida qoraqalpoq tili o'zining shakllanish va rivojlanish yo'liga ega tillardan biri. Biz bu holatlarni uning ko'plab sohalariga oid so'zlar misolida ko'rish mumkin. Shularning orasida oziq-ovqat atamaları alohida o'rin egallab, ularning atroflicha o'rganilish jihatlarining imkoniyatlari bor [2]. Haqiqatan ham, bunday so'zlar tilimiz leksikasining ma'lum qismini tashkil etadi. Zotan, insonning hayot kechirishi, tirikchilik qilishda oziq-ovqat mahsulotlari, taomlar muhim o'rinni egallaydi. Binobarin, ularning kelib chiqishi, shakllanishi, milliy lug'at fondidan o'rin olishi – tabiiy holva bu holat xalqimizning milliy hayoti, tafakkur tarzini boshqa xalqlar va millatlardan farqlab turuvchi jihatdir. Shoir asarlari tilida o'sha davrdagi xalqning hayot tarzini aks ettiruvchi oziq-ovqat atamaları qo'llanilgan.

Sutdan tayyorlanadigan taomlar xalq hayotida katta ahamiyatga ega bo'lib, shoir asarlari tilida unumli qo'llanilganligini sut mahsulotlari bilan bog'liq atamalarni quyidagi she'r satrlarda ko'rishimiz mumkin. Masalan:

Gúze alip *ayran* sorap hayalín (21).

Ishtim asqatıqsız bir *qara jarma* (35).

Júweri góje mol boldı (128).

Adib asarlarida *nan* (*non*), *bılamıq* (*atala*) atamaları ko'p qo'llanilgan. Masalan:

Nan tabalmay posıp júrgen xalayıq,

Túrin tanımadım *nanniń*, jarmanıń (17).

Matnda *nan* (*non*) so'zi ma'no jihatdan kengayib, faqatgina oziq-ovqat ma'nosida emas, balki o'sha yerda tug'ilib, voyaga yetish, hayotda qiyinchiliklarini boshdan kechirish, mehnat qilib, azob chekib, rohatini ko'rish singari ma'nolarni ham anglatib kelgan.

Shoir ijodida *bılamıq* so'zini qo'llash orqali o'sha vaqtlardagi xalqning yashash sharoitini aks ettirgan. Masalan:

Bılamıq penen biziń hal,

Bılamıq pisti qazanda,

Bılamıq erkin jetpedi (128).

Bılamıq – maydalab donasidan yorilgan yormaning unidan, jo'xori unidan suvda qaynatilib pishirilgan suyuq ovqat, taom, yegulik [3].

Shunday qilib, oziq-ovqat atamaları leksika sohasida o'z o'rniga ega, boy mavzuviy guruhlarni tashkil etadi. Qoraqalpoq tilida bu atamalarning ko'pchiligi hozirgi davrga qadar ko'p qo'llanilib kelgan. Kunxoja asarlarida ishlatilgan bunday oziq-ovqat atamaları o'sha davrdagi xalqning jamoaviy, iqtisodiy hayoti haqida ma'lumot beradi.

Kiyim - kechak atamaları

Shoir asarlari tilida xalqimizning milliy kiyim-kechak nomlari haqida boy etnografik ma'lumotlar berilgan. Masalan, Kunxojaning "Shopanlar" ("Cho'ponlar") she'rini olib qarayik:

Shariqtan shırmalap eki ayağı,

Ústinde *shapanı* biytlerin ağıp,

Etiksiz toǵayda júrgen shopanlar (12).

Ushbu she'riy misralarda keltirilgan kiyim-kechak atamaları orqali shoirning xalq hayotini, madaniyatini, kiyim-kechak turlarini mahorat bilan tasvirganligini ko'rishimiz mumkin.

Kunxoja asarlari tilida erkak kishilarning kiyimiga aloqador quyidagicha atamalar uchraydi:

Ton (to'n) – erkak kishilarning ustki kiyimi, u qishda sovuqdan saqlaydi. Eski davrlarda har bir erkak kishida to'n kiygan. To'nning kattasi sakkiz -to'qqiz qo'y terisidan, kichigi yetti-sakkiz qo'y terisidan tikilgan. To'nning o'ziga xos jihati – uning yag'rinida uchburchak naqsh bo'ladi, u to'nning yuqorgi qismini ko'rsatadi, cheti ham shunday materiallardan jiyaklanib, tikiladi [4]. Ushbu atama shoir asarlari tilida kam uchraydi:

Ton áperdim sırlıdan,

Shapan japtım pullıdan (144).

Qurash atamasi qo'y terisidan doirasimon etib tikilgan bosh kiyim, cho'girma ma'nosini bildiradi [5]. Masalan:

Qayta - qayta qaǵıp kiyip qurashtı (58).

Telpek (telpak) atamasi bosh kiyimning bir turi, tepasi dumaloq, qo'y terisidan jiyaklangan, issiq bosh kiyim [6] ma'nosini anglatadi:

Esigine bayladım,

Eki *telpek*, bir qunan (144).

Shapan (chopon) atamasi o'rib to'qilgan va har xil gazlama materiallar ichiga paxta solib tikilgan uzun sirtqi kiyim [7] ma'nosini ifodalaydi. Shoir asarlarida *shapan* (chopon) atamasi ko'p qo'llanilgan. Masalan:

Ústinde *shapani* biytlari a'gip (12).

Ómirlikke pútin *shapan* kiye almay,

Joqshılıqtan qurıp dıńke, dármanım (17).

Shekpen (chakmon) – jundan, har xil materiallardan ichiga jun, paxta solib yoki paxta, jun solmay astarli qilib, sirab to'qilgan, sirtqi uzun ust kiyim [8] bo'lib, bu so'z shoir asarlari tilida kam uchrashadi:

Shekpenniń shalǵayın iyinge salıp,

Birew kórer me dep bárha taysalıp (57).

Bulardan boshqa shoir asarlarida oyoq kiyim nomlari ham ko'p uchraydi:

Shariq (choriq) – mol terisidan tikiladigan turkmanlarning oyoq kiyimi, qoraqalpoqlarda ham erkak kishining oyoq kiyimi hisoblangan:

Shariqtan shırmalıp eki ayaǵı (12),

Ayaǵımda jaman *shariq* (38).

Shoir asarlari tilidagi *etik* (etik), *gewish* (kalish), *mási* (mahsi) kabi poyabzal nomlari qo'llanilgan. Mahalliy xalqlarda teridan yoki charimdan erkak va ayol kishilar uchun etik, mahsi, kalish tikilgan [9].

Kunxoja asarlarida xotin-qizlarning kiyim-kechaklari bilan bog'liq etnografizmler kam uchraydi:

Oramal (ro'mol) – ayollarning boshiga o'raydigan bosh kiyim turi [10].

Oramal, sharshıǵa barińdı tógip (57).

Sharshi atamasi to'rt burchagi teng ro'mol ma'nosini anglatadi. *Parsha* – zar aralashtirilgan ipak gazlama material [11].

Birneshele kiyip qamqa *parshalar* (29).

Shoir asarlari tilida bulardan boshqa "*torqa*" atamasi ham uchraydi:

Kiyipti óńkey *torqanı* (20).

Qorada qoyım turǵanda,

Kiyip edim *torqanı* (79).

Torqa atamasi eng qimmatli ipakning bir turi [12]. Shoir asarlaridagi bunday kiyim-kechak atamaları orqali qoraqalpoq xalqining ma'lum bir tarixiy davrdagi kiyinish madaniyati haqida ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin.

Umuman, Kunxoja she'rlaridagi urf -odat va an'analarga bog'liq so'zlar aniqlash, ularni lingvistik jihatdan tahlil qilish qoraqalpoq tilining lug'at tarkibini chuqurroq bilishda, xalqimizning tarixi, etnografiyasi haqida ma'lumotlar olishda va ularni kelajak yoshlarga o'rgatishda nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyatga ega. Badiiy so'z ustasi o'z she'rlarida etnografizmler orqali, asosan, o'sha davrdagi qoraqalpoq xalqining madaniy hayotini, yashash tarzini, o'y-tafakkurini tasvirlab bergan.

References:

1. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1982. Т .I. Б.109.

2. Mambetnazarova M. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde awqat atamalariniń beriliwi// Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámlektlik universitetiniń xabarshısı. Nókis: 2012. №3-4. B.102.
3. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1982.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1982. Т .I. Б.391.
5. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсиплери. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1991. Б.90.
6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988. Т .III. Б.192.
7. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992. Т .IV. Б.305.
8. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992. Т .IV. Б.507.
9. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992. Т .IV. Б.524.
10. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсиплери. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1991. Б.79.
11. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992. Т .IV. Б.32.
12. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1992. Т .IV. Б.90.
13. Б.Исмаилов. Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы. Нөкис. «Қарақалпақстан» баспасы. 1961.